

İlk Türk Kağanlığından Günümüze Ne Kaldı?

Mehmet ÖLMEZ*

Özet

İlk Türk Kağanlığından (552-630) günümüze bilinen üç yazıt kalmıştır. Bu yazıtlardan ilki, iki dilli (iki alfabeli) Bugut yazıtıdır. İkinci ve üçüncü yazıtlar ise Hüys Tolgoy yazıtlarıdır. Söz konusu yazıtlar ise Brahmi harfli olup bugüne kadar çözülmemiştir. İki dilli olan Bugut yazıtının ise sadece Soğud alfabesi ve dili ile olan yüzleri çözülmüştür. 2014 yılının Ağustos ayında dört kişiden oluşan ekibimiz Bugut yazıtının Brahmi harfli yüzü ile Hüys Tolgoy yazıtlarının çözümünde önemli ilerlemeler kaydetmiş olup Moğolistan ve Türk tarihi için önemli bilgilere ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Birinci Türk Kağanlığı, Bugut yazıtı, Hüys Tolgoy yazıtları, Brahmi harfleri, Soğud alfabesi

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, olmez.mehmet@gmail.com

What Did Remain From the First Turkish Khanate to Today?

Abstract

Today there is just three inscriptions known from First Turkic Khanate (AD 552-630). The first one is bilingual (and two different alphabets) Bugut inscription. The second and the third inscriptions are Khuis Tolgoi Inscriptions. They are written with Brahmi letters and untill today could not be deciphered. Bilingual Bugut inscription's could be deciphered just Sogdian sides. In August 2014 our work team composed from four scholars could have a good and important progress about Brahmi side of Bugut Inscription and Khuis Tolgoi inscriptions. Results are very important for Turkic and Mongolian history.

Keywords: First Turkic Khanate, Bugut inscription, Khuis Tolgoi Inscriptions, Brahmi letters, Sogdian alphabet

Giriş

İlk dönem Türklerden, günümüzden tam olarak 1462 yıl evvel kurulan ilk Türk devletinin diline ve tarihine ait elimizde hangi malzemeler var diye soracak olursak kısaca şu bilgileri verebiliriz:

1. Hem dil hem de tarih açısından ilk ve en eski kaynaklar Çin kaynakları, Çin tarihleridir. Bu kaynaklarda yer verilen idari unvanlar ve askerlikle ilgili terimler Türkçedir. Bu sözcükler “Sino-Uygur”, “Sino-Türk” okuma yöntemleriyle yeniden okunabilir, Çince kaynaklardaki en eski Türkçe veriler konunun uzmanlarınca rahatlıkla ortaya konabilir.

2. İkinci kaynağımız ise, Türklerden kalma, çözülebilen en eski kaynaktır. Bugut (Eski Moğolca *bugutu* “geyikli”), Geyikli Taş bölgesinde bulunan ve bugüne değin “Bugut yazıtı” olarak anılan yazıttır. Söz konusu yazıt, Ötüken yazıtlarının bulunduğu bölgeden 170 km kadar doğudadır. Moğolistan’ın Arhangay bölgesinde, Çeçerleg şehrine 55 km. mesafede bulunan Bugut ovası ilk Türk kağanlığından ve Türkler öncesi yerleşimlerden kurganlar içerir.

3. Üçüncü kaynağımız ise 1970’lerde varlığından haberdar olunan, Türk tarihi ve Moğolistan tarihi için belki de en ilginç, en eski (?) yazıtlardan birisi olan Hüys Tolgo yazıtıdır.

Çinlerden Kalma Malzeme

Şimdi sırasıyla yukarıda yer verdiğimiz maddeleri tek tek ele alabiliriz. Çin kaynaklarında yer alan Türkçe verilerden Uygur dönemine ait bir örnek vermek isterim. Örneğin, Uygur Kağanlığının kurucusu Kutluğ Boyla'nın unvanı Çince kaynaklarda şu şekilde geçer: 骨咄祿毗伽闕可汗 *guduolu pijia que kehan* [kut-duat-ləwk pfi-ji-kja: k^huat k^ha'-yan]. Bugünkü Çince Latin harfli imla (Pinyin) ile yazılan bu veri esas olarak *Kutluğ Bilge Kül Kağan* olarak yorumlanabilir. Bu ve daha çok sayıdaki veri son 120 yılda çok yönlü olarak işlenmiştir. Şu an bu verilerin toplu yayımı için çalışılmaktadır.

Bugut Yazıtı

Soğd harfli ve Soğdca olan yazıt neredeyse tamamına yakın olarak iyi bir şekilde korunmuşsa da üst kısımları, her satırın başlangıçtaki bir kaç kelimesi kaybolmuştur. Brahmi harfli yüz ise ziyadesiyle yıpranmış olup bugüne kadar çözülememiştir. Soğdca metinde Birinci Türk devletini kuran Aşina boyundan gelen, devletin sınırlarını doğudan batıya genişleten Mukan Kağan ile Tatpar Kağan'ın başarıları, onlardan sonra da evlatlarının yapmaları gerekenler anılır. Yazıttan Türklerde bir hakanın nasıl tahta çıktığına dair kısa bilgiler de ediniriz: “Şadapıtlar, Tarkanlar, Kurkapçinler ... Maga Umna Kağan'ı tahta çıkarttılar”, yani devlet başkanı yardımcılarını, komutanları, güvenlikten sorumlu olanlar (?) Umna'yı tahta geçirdiler.

Yazıt bilim dünyasına, transkripsiyonu ve çevirisi ile ilk kez Klyāštorniy – Livšits tarafından tanıtılmıştır (1971). Aynı ekibin sonraki yıllar yeni çalışmaları, bu çalışmaların Türkçe çevirisi ve çalışmalara ilişkin Türkçe açıklamalı yayınlar yer alır (E. Gürsoy-Naskali; S. Çağatay-S. Tezcan).

2014 yılının Ağustos ayında Türk, Fransız, Alman ve Amerikan akademisyenlerden oluşan dört kişilik bir çalışma ekibi (Mehmet Ölmez, Türkolog; Soğd tarihçisi, Etienne de la Vaissière; İndolog-Türkolog, Dieter Maue; Mongolist-Altayist, Alexander Vovin) TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü'nün desteği, Mainz Üniversitesi'nin teknik donanım ve teknisyen katkısıyla Moğolistan'da iki haftaya yakın bir çalışma yürüttü. Bu çalışma çerçevesinde 3D teknolojisiyle, yani 3 boyutlu olarak yazıtın tamamını fotoğraflamış, yazıtı da güneşin doğmasından batmasına kadar geçen değişik sürelerde, gölgenin yer değiştirmesine bağlı olarak üç gün boyunca yerinde incelemiştir. İkinci olarak yazıtın bulunduğu kurgan bölgesine gidilmiş, yazıtın çıkartıldığı kurgan alanı incelenmiştir. 1700 metreye yakın rakımı olan bölgede Türklerden önceki yerleşimlere ait çok sayıda kurgan bulunmaktadır. Ekibimiz, bü-

yük bir otlak, ova olarak tanımlayabileceğimiz, çevresi dağlarla çevrili, eni 20 boyu 40-50 km'ye yaklaşan alanda beşten fazla kurgan ziyaretinde bulunmuştur. Türk Kağanlığından kalma kurgan ile öteki kurganlar arasında büyük farklılıklar vardır. Türkler öncesi kurganlar etrafı yere gömülmüş taşlarla çevrili, iç içe kare şeklinde olan yapılarıdır. Asıl kurgan, kurgan yarığının tam ortasındadır. Kurgan yarığının önünde yine elips veya daire şeklinde taşlarla çevrili bir kaç metrelik alan bulunur. Kurganın köşelerinde burç misali 1-2 m²'lik taş yığınları bulunur. Bu kurganlar tepenin yamaçlarına serpiştirildiği gibi bir-ikisi de tam tepeye inşa edilmiştir. Türk kağanlığından kalma kurgan ise ovanın tam ortasında yer alır. Asıl kurgan alanının çevresi, bugün kurgan yarığından çıkartılmış taşlarla doludur. hemen önünde ve sağında ise uzunlamasına sıralanmış balballar bulunur. Türk kurganlarının en önemli ayırt edici yönü işte bu balballardır. Esas olarak öldürülen düşmanı temsil eden bu balballar Türklerden kalma kurgan alanlarının neredeyse tamamında görülürler. Dikkat çeken, hem birinci hem de ikinci Türk kağanlığından kalma kurganlarda, anıt mezarlarda benzer şekilde balbalların bulunmasıdır. İlk Türk devletindeki bal-bal dikme geleneği, ikinci Türk devletinde de unutulmamış, sürdürülmüştür.

Bugut yazıtının ekibimiz tarafından sürdürülen çalışmaları henüz tamamlanmamıştır. Soğdca yazıtın şu ana kadarki en yeni ve sağlam çevirisi, transkripsiyonu Yoshida Yutaka'ya aittir. Aşağıda yazıtın Yoshida Yutaka yayınına dayanan çevirisi yer almaktadır:

B-1: 1-3 Bu 'kanun taşı'nı Türklerin Aşinas boyundan hakanlar dikti. * * * (olmaktadır?) Muğan Kağan'ın Yaruka (adlı) kardeşi Nivar Kağan, Urkupar-Çraçu-Mağa-Tatpar Kağan için * * * yaptığında,

B-1: 3-4 İşte, ilahî Muğan Kağan ile ilahî Mağa-Tatpar Kağan doğudan batıya kadar tüm dünyanın hükümdarıydı.

B-2: 5-B: 1 ...ve, ondan sonra, ilahî Mu[ğan Kağan] ... o tanrının yanına döndü. (= öldü.)

B-2: 1-5 İşte ...'ye ... Mağa-Tat[par Kağan'ın tegin]leri, Şadapitler, Tarhvanlar, Hırhapçinler, Tudunlar ve * * *, ... [Tatpar Kağan'a sundu]: "Sizin ağabeyiniz olan Muğan Kağan vefat etti. O ... yedi şehre (tüm dünya) hükmetti, halkı besledi. Şimdi yine siz, ilahî Mağa Tatpar Kağan da [hükümdar olun. Ve] yedi şehre hükmediniz ve halkı besleyiniz."

B-2: 5-7 Şimdi, ilahî Mağa-Tatpar [Kağan] da ... tavsiyeyi dinleyip (anlayıp) (veya: danışmana kulağını verip), tavşan yılında hakan oldu. Böylece 11 sene hüküm [sürdü.] (Onun) vücudu ... Tanrıların yanına döndü (öldü).

B-2: 7-9 Ondan sonra, Şadapıtlar, Tar[hıvanlar], Hurhapçinler ve * * *, ... yaptı. İşte (sonra), Mağa Umna Kağan'ı tahta geçirdi.

B-2: 9-10 [Mağa Umna] Kağan (onun) babası olan Mağa Tatpar Kağan için büyük ...ı yapmayı emretti. Ve yine yüce “kanun taşı”nı inşa etmeyi emretti.

B-2: 10-14 “Kanun [taşı] ... yaptığında, ... ilahî Mağa Tatpar Kağan'ın Teginleri, torunları da, büyük torunları da, ... Şadapitler de, Hurhapçinler de, akrabalar da, halklar da, (onların) ... atlı askerlerle birlikte yedi gün * * * yaptıklarında onlar ... öldürdüler.

B-2: 14-16 Ondan sonra ilahî ... onlar [“kanun taşı”nı?] inşa etmeyi emrettiler. İki hükümdar ... yaptığında (onlar) * * * yaptılar. Ve yukarı doğru takip ettiler.

B-2: 16-18 Sonra ... onlar ...yı aldılar. Ve * * * yılında Mağa [Kağan'ı] ... (onlar) * * * ve diğer her şeyi aldılar.

B-2: 18-19 Sonra ... iki kağan (yani) * * *.Mağa...

B-3: 1 ... [güzel] mal (ve din) töreni [o kutsar]. Sonra

B-3: 2 ... bu yılda, güzel mal (ve din) töreni o kutsar.

B-3: 3 [Sonra] ... ile * * * olan kişi var. Ve efendimiz! [Mağa.]

B-3: 4 ...ın günü * * * “kanun taşı”nı (?) U...na İri Mağa

B-3: 5 ...

YOSHIDA Yutaka'nın 1999 yayınına dayanan çalışmasından sonra metnin üzerinde çeşitli düzeltileri olmuştur. Bu düzeltilerden yayımlananları için 2011'de Türkiye'de yayımlanan çalışmasına bakılabilir. Yukarıda çevirisine yer verdiğim metnin transkripsiyonu aşağıda anılan çalışmamda yer almaktadır. Transkripsiyonu yapan ve Japoncaya çeviren, bugün Kyoto Üniversitesi öğretim üyesi olan Yoshida Yutaka'dır. Türkçeye çeviren ise Manami Koyano'dur. Çeviri şurada yayımlanmıştır: M. Ölmez, *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, BilgeSu, Ankara 2013, s. 71-72.

Yazıtta, İkinci Türk Kağanlığı dönemine ait Türkçe yazılmış yazıtlarda karşılaştığımız çeşitli unvanlar geçer. Bunlar, 2012'de Berlin'de okuduğum bildirimde ele alınmıştır (Ölmez 2012).

Hüys Tolgoy Yazıtı

Bugün Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nün deposunda Brahmi harfli ve bahçesinde iki yazıt bulunmaktadır. Bugüne değin her iki yazıtın da ne tarihlen-dirilmesi ne çözümlenmesi konusunda bir ilerleme sağlanamamıştır. Yazıtın kime ve hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinemese de akla ilk gelen ilk dönem Türk Kağanlığıdır. Bunun sebebi ise, ilk kağanlıktan kalma Bugut Yazıtının bir yüzünün

Brahmi harfleriyle yazılmış olmasıdır. Bir İndolog, bir Soğdca, bir Türkolog ve bir Altayistten oluşan ekibimiz ilk önce müzede, yazıtı yerinde incelemiştir.

Hüys Tolgoy yazıtı ile ilgili Türkiye’de ilk bilgi, ilk yayın Nejat Diyarbakirli’ye aittir. 1990 öncesi, Moğolistan’a araştırma seferlerinin güç olduğu dönemlerde Türkiye’den bölgeye ilk gidenlerden olan N. Diyarbakirli yazıt hakkında kısa bilgi vermekle birlikte yazıtın dili ve içeriği hakkında bilgi vermemiştir (Diyarbakirli 1979).

Yazıtla ilgili nispeten ayrıntılı ilk bilgi ve fotoğraflar M. Joldasbekov - S. Karjavbay ve N. Bazılhan’ın yayınlarında yer alır. Bazılhan’ın verdiği bilgiye göre yazıt, 1975 yılında Moğol arkeolog D. Navaan tarafından bulunmuş ve 1976’da da duyurulmuştur (Bazılhan, s. 51, özellikle dipnot 86).

S. Karjavbay’ın çalışmalarına dayanan yayında yazıtın renkli ve siyah beyaz resimlerine yer verilir, yine burada ikinci Hüys Tolgoy yazıtının da bir fotoğrafı yer alırsa da taş üzerinde herhangi bir şey seçilememektedir: s. 34-37.

Moğolistan’da Arkeoloji Müzesi’nin bahçesinde ikinci bir Hüys Tolgoy yazıtı daha bulunmaktadır. Çıplak göz ile, gün ışığında yazıt üzerinde herhangi bir şey görmek mümkün olmamıştır. 3D fotoğraf makinesi ile gece yapılacak çekim için de gerekli altyapı oluşturulamamıştır.

Konuyla ilgili son yayın olan N. Bazılhan’ın çalışmasından kısaca şu bilgileri aktarabiliriz (N. Bazılhan s. 52; M. Joldasbekov - S. Karjavbay s. 34-37):

Tarihi: VI-VII asırlar (?).

Tarihi kaynağının açıklaması: Brahmi (eski Sanskrit) veya “Haroşti” benzeri yazılı metni okuyup anlamak mümkün olmadığı için onun hangi devre ait olduğu, kimin adına dikildiği henüz bilinmemektedir. Belki “Mağa Umna Qağan (kendisinin) ağabeyi Mağa Tatpar kağan için çok büyük işler yapılmasını emretti. Buna dayanılarak da büyük (ferman abide taşı) dikilmesini emretti” denmektedir Tatpar kağan yazıtında. Bu sebeple bu iki yazıt taşının Tatpar kağanın oğlu Mağa Umna kağanın emri ile veya ona ithaf edilen 582-590 yılları arasında dikilmiş olması mümkündür.

Adı: Hyus Tolgoy Dursgal / Hyuys Tolagay Anıtı

Bulunduğu yer ve koordinatları: Moğoliya, Bulgın aймаğı, Moğod sumını “Hyus tolgoy” degen yerde. Soltüstik [kuzey] endik boyunşa – 48 °; şıgıs [doğu] boylık boyunşa – 103°.

Abide ve külliyesi (complex): taş ev, sandık taş (8 adet) ve iki yazıt. Burada bal-bal yoktur.

Yazılı abidenin açıklaması, metin yazılan yazısı ve dili:

Aynı dilde yazılmış iki yazıt. İlk yazıt açık mavi (gri ?) renkli granit taşla halledilmiştir. Ön yüzde 11 satır metin vardır (Xa,-1, 11. satırlar), arka yüzde (?) kaç satır olduğu belli değildir (Xa-2). Dili bilinmeyen Brahmi – Eski Sanskrit yazısıyla 0.1-0.2 mm. derinliğinde hakkedilmiştir.

Yazılı abidenin mimari ölçüleri: Birinci taşın yüksekliği 1.54 m, eni 0.41 m., kalınlığı 0.12, - 0.15 m olup ikinci taşın yüksekliği 1.61 m., eni 0.40-0.44 m., kalınlığı ise 0.19-0.21 metredir.

Muhafaza edildiği yer: Her iki anıt da Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsünün araştırma bölümüne ait depodadırlar.

Bilimsel incelemesi: 1975 yılında Moğol arkeolog D. Navaan tarafından bulunmuş, 2003'te de S. Karjavbay tarafından çeşitli fotoğraflar ve notlarla yayımlanmıştır.

Sonuç

Birinci Türk Kağanlığından, tıpkı Selçuklu, Osmanlı zinciri gibi, bugüne kadar bizlere Türkçe bir belge ulaşmamıştır. Elimizde toplam üç yazıt bulunmaktadır. Bunlardan ilki Bugut, ikincisi Birinci ve İkinci Hüys Tolgoy yazıtlarıdır. Soğudca ve Soğud harfli Bugut yazıtının bugün için doyurucu bir çevirisi vardır. Konuyla ilgili çalışmalar hala Yoshida Yutaka tarafından sürdürülmektedir. Yazıtın Brahmi harfli yüzünde yer alan metin, dil 2014 yılına kadar çözülememiştir. Aynı söz Birinci ve İkinci Hüys Tolgoy yazıtları için de geçerlidir. Ancak 2014 yılının Ağustos ayında yaptığımız alan çalışmalarına göre Dr. Dieter Maue, Prof. Dr. Alexander Vovin, Prof. Dr. Etienne de la Vaissière ve Prof. Dr. Mehmet Ölmez'in ortak çalışması sonucu, özellikle Dr. Dieter Maue'nin uzun ve yorucu çalışmaları aracılığıyla Bugut yazıtının Brahmi harfli yüzü ile Birinci Hüys Tolgoy yazıtı okunmuş, belirli bir oranda da ilk çözümlemesi yapılmıştır. Söz konusu çalışmanın ilk sonuçları 2015-2016 yıllarında yayımlanacaktır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz, 2003: "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13: 11-22.
- BAZILHAN, B. (ed.), 2005: *Kazakistan Tarihi turalı Türki derekemeleri, II Tom, Köne Türk bitiktastarı men yeskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*, Almatı
- ÇAĞATAY, Saadet - Semih Tezcan, 1976: "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1975-1976*: 245-252
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, 1979: "Orhun'dan Geliyorum", *Türk Kültürü*, sayı 198-199, Ankara 1979: 321-384.
- JOLDASBEKOV, Mırzatay - Karjavbay Sartkojaulı, 2005: *Orhon yeskertkişteriniñ tolıq atlası*, Astana.
- JOLDASBEKOV, Mırzatay - Karjaubay Sartkojaulı, 2006: *Atlas Orbonskih pamyatnikov*, Astana.
- KLYAŞTORNIY, S. G. – V. A. Livşits, 1971: "Sogdiyskaya nadpis' iz Buguta", *Stranı i narodu vostoka*, c. 10, Moskva 1971: 121-146.
- KLYAŞTORNIY, S. G. – V. A. Livşiç, 1992: "Bugut'taki Sogtça Kitabeye Yeni Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1987*: 201-241; çeviren: Emine Gürsoy-Naskali ["The Sogdian inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungaricae*, 26/1, 63-102].
- MAUE, Dieter (2012): "The Brāhmī inscriptions from Khüis Tolgoi", yayımlanmamış çalışma.
- ÖLMEZ, Mehmet, 2012: "Main Differences between Türk and Uygur Inscriptions from Mongolia", *Marginale Formen des alttürkischen Schrifttums: Nicht-klassische alttürkische Runeninschriften im Zentrum Eurasiens und ihre Entzifferung*, Berlin, Germany, 22.11.2012–25.11.2012, Freie Universität Berlin. (baskıda)
- ÖLMEZ, Mehmet, 2013: *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, BilgeSu, Ankara 2013, (özellikle s. 71-72).
- ÖLMEZ, Mehmet, 2014: "Türklerin Kayıp 150 Yılı", *Atlas*, sayı 261, Aralık 2014: 122-128.
- Yutaka YOSHIDA, Takao MORIYASU, 1999: "ブグト碑文 Bugut Inscription", Moriyasu, Takao - Ayudai Ochir, (yayımlayanlar), 森安孝夫/オチル (共編) 1999: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 『モンゴル国現存遺蹟・碑文調査研究 報告』*. Osaka: 122-125.

İnternetteki kaynaklar:

- Bugut:** <http://bitig.org/?lang=e&mod=1&tid=1&oid=2&m=0> [<http://bitig.org/?lang=e&mod=5>]
- Hüys Tolgoi:** <http://bitig.org/?mod=1&tid=1&oid=3&lang=e> [<http://bitig.org/?lang=e&mod=5>]

XI. Milli Türkoloji Kongresi

Bildirileri

11-13 KASIM 2014

İstanbul 2015

Cilt 1